

Een babytand als oorlogswapen

GELUK IN TIJDEN VAN BEZETTING

H. Tollens, 62.

J. Immers del. junior, excud.

Triomf, triomf! hef aan, mijn luit,
Want moeder zegt: de tand is uit!
Laat dreunen nu de wanden!
Eerst gaf Gods gunst het lieve wicht,
Den adem en het levenslicht;
Nu geeft zij 't wichtje tanden.¹

Uitzinnig van vreugde beschrijft Hendrik Tollens (1780-1856) dat zijn zoontje tanden heeft gekregen. Het is voor hem een hoogtepunt uit zijn leven en hij beschouwt het als een teken van Gods welgezindheid. Het gedicht, geschreven in 1812, geldt als de ultieme manifestatie van de huiselijkheidspoëzie, die in het begin van de negentiende eeuw hier te lande opgang maakte. In dit type poëzie werd de lof van het huiselijk geluk bezongen, zoals geboortes, de eerste stapjes, verjaardagsfeesten en huwelijken.

In zijn eigen tijd had Tollens zijn faam eraan te danken, maar door latere generaties werd hij verguisd. Zijn biograaf, G.W. Huygens, vond het een 'onzalig idee' van Tollens om op de eerste tand van zijn zoon een vers te schrijven. Hij sprak van 'zes vervelende strofen'.² Gerrit Komrij liet in een kritische analyse geen spaan heel van het gedicht. Hij noemde Tollens' tandengedicht een schoolvoorbeeld van slechte poëzie: 'Het hoerageroep om het babytandje is geen moment luchtig bedoeld: dat maakt ons het vervolg wel duidelijk, met die dreunende wanden en al die bloempjes uit de tandheekkundige beeldspraak.'³

Natuurlijk heeft Komrij gelijk wanneer hij schrijft dat dergelijke poëzie hedendaagse lezers maar moeilijk in vervoering kan brengen.

Dit soort verzen staat immers mijlenver af van de huidige poëziebeleving. De vraag is echter of zowel Huygens als Komrij het gedicht niet te eendimensionaal als de bejubeling van een babytand leest. Ellen Krol, die een bloemlezing huiselijke poëzie samenstelde, heeft er terecht op gewezen dat de meesmullende reacties van latere generaties niet helemaal terecht zijn. Vaak wordt vergeten dat het krijgen van tanden destijds als een van de belangrijkste doodsoorzaken gold (*dentitio difficilis*) en dat het doorkomen van de eerste tand om die reden als een mijlpaal werd beschouwd. De eerste gevaren waren dan immers doorstaan.⁴ In deze bijdrage wil ik nog een stapje verder gaan en dit gedicht interpreteren als een vorm van verzetspoëzie. Dat kan, wanneer we in navolging van Marita Mathijssen de literatuur beschouwen als de travestie van een maatschappelijk conflict en wanneer we Tollens' gedicht te midden van andere teksten uit de Franse Tijd plaatsen.

Huiselijk geluk als obsessie

In haar oratie heeft Mathijssen gepleit voor een benaderingswijze die het 'travestievermogen' van de literatuur erkent. Daarmee bedoelt ze dat literatuur bij uitstek het domein is waarin 'basale conflicten en obsessies van een samenleving' tot uitdrukking komen.⁵ Onderzoekers moeten, met andere woorden, gespitst zijn op terugkerende motieven: deze hebben veelal een bepaalde symboolwerking en kunnen gerelateerd worden aan algemene obsessies van een tijdperk. Mathijssen noemt onder meer het voorbeeld van de vondeling uit de literatuur, die dankzij zijn doorzettingsvermogen uiteindelijk goed terecht komt. De vondeling zou als een metafoer gezien kunnen worden van de opkomende negentiende-eeuwse burger, die een eigen positie weet te verwerven in een veranderende samenleving.

Zo ook zou de literaire huiselijkheidsdrang van de negentiende-eeuwers in verband gebracht kunnen worden met een algemene obsessie uit die tijd, namelijk de nationale identiteit. Negentiende-eeuwse schrijvers hadden een obsessieve aandacht voor alles wat met het vaderland en de nationale eigenheid te maken had. Onder invloed van ingrijpende politieke gebeurtenissen, zoals de Franse

inlijving, het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid en de Belgische Opstand, groeide het aantal teksten over het vaderland, vaderlandsliefde en vaderlands gevoel explosief.⁶ Ook huiselijke tafereelen wonnen aan populariteit, omdat ze als typisch vaderlands werden beschouwd. Huiselijkheid werd namelijk, naast godsdienstigheid, vaderlandsliefde en vrijheidszucht, tot de belangrijkste kenmerken van de Nederlandse volksaard gerekend.⁷

De literaire aandacht voor het gezin was overigens niet nieuw. Al in de achttiende eeuw is er een toenemende belangstelling voor het gezinsleven zichtbaar. In spectatoriale geschriften en zedenkundige romans werd het specifiek Nederlandse van het huwelijks- en gezinsleven gethematiseerd: het gezin gold als de hoeksteen van de samenleving en als een kweekplaats van typisch vaderlandse deugden, zoals eenvoud, arbeidzaamheid en godsdienstigheid.⁸ De frequentie en intensiteit waarmee negentiende-eeuwse schrijvers het huiselijk geluk bejubelden, overtrof echter alles. Met name de jaren 1800-1813 laten een verdieping van het vaderlands gevoel zien, die nadrukkelijk gepaard ging met een opwaardering van het alledaagse, huiselijke geluk.⁹

Huiselijkheid en heldendom

De intensivering van het vaderlands gevoel had alles te maken met de politieke actualiteit. Naarmate de Fransen zich steeds sterker als overheersers gingen manifesteren en Nederland steeds meer aan zelfstandigheid inboette, werd de roep om het behoud van de eigen identiteit sterker. Dichters deden er alles aan om gevoelens van vaderlandsliefde en trots op de nationale eigenheid aan te wakkeren. Ze fixeerden zich vooral op twee onderwerpen: het huiselijk leven en het grootse nationale verleden.¹⁰

Dichters als Helmers, Immerzeel, Klijn, Loosjes, Loots, Tollens, Spandaw en Westerman voedden het vaderlandse gevoel door de genoemens van het huiselijk geluk te bezingen. Het gezin was niet alleen een veilige thuishaven in tijden van nood, het was ook de plaats waar de nationale identiteit zich ophield en waar de aloude vaderlandse deugden gekweekt werden. Wie het vaderlandse gezin

bejubelde, koesterde in feite de Nederlandse identiteit en verzette zich daarmee – impliciet of expliciet – tegen alles wat vreemd was.

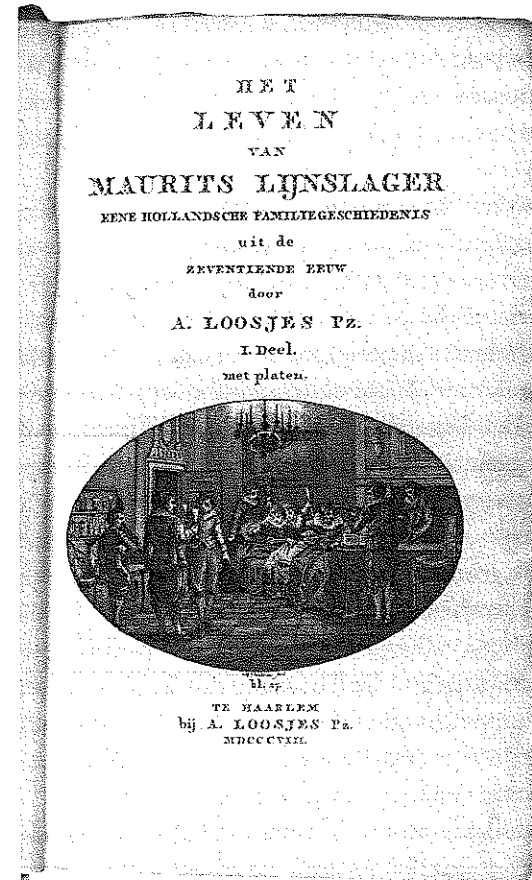
Daarnaast wezen schrijvers op de historische grootsheid van de natie: burgers konden hoop putten uit hun roemrijke nationale verleden. Met name de zeventiende eeuw, het tijdperk van de grote staatslieden, zeehelden, ontdekkingsreizigers en wetenschappers, fungeerde daarbij als lichtend voorbeeld. Helden als Michiel de Ruyter, Willem van Oranje, Hugo de Groot en Joost van den Vondel werden beschouwd als sieraden van de natie en op een voetstuk geplaatst door onder anderen Helmers, Loots en Tollens.

Vaak blonken de bewierookte vaderlandse helden behalve in dapperheid en godsdienstigheid ook uit in huiselijkheid. In *De laatste zeetocht van den admiraal de Ruyter* (1812) beschrijft Loosjes bijvoorbeeld de zeeslag van De Ruyter bij Sicilië, waarbij deze het leven laat. Voordat de admiraal vertrekt, is er uitvoerige aandacht voor zijn huiselijk leven. Zo wordt omstandig beschreven hoe hij zijn kleinkind Thomas voor het eerst in de armen neemt. Ontroering maakt zich van de grote zeeheld meester:

Verrukt om 't kind, dat, schoon gestoord in de eerste ruste,
Van blijdschap dartelend', zijn handen streelde en kustte,
Neemt hij het in zijn' arm en drukt het aan zijn hart;
Ja uit dat hart, dat koel en storm en krijgsnood tart,
Nu door natuurgevoel verteederd en bewogen,
Welt hem een reine traan van blijdschap op in de oogen.¹¹

De Ruyter ontleende zijn heldenstatus dus niet alleen aan grote wapenfeiten, maar ook aan het gegeven dat hij zijn huiselijke plichten als echtgenoot, vader en grootvader adequaat wist te vervullen. Heldenmoed en huiselijkheid werden zo verheven tot de ankerpunten van de Nederlandse identiteit.

Een van de meest treffende rolmodellen van de ware vaderlandse burger vinden we in *Het leven van Maurits Lijnslager* (1808) van diezelfde Loosjes. In deze lijvige historische roman, die zich afspeelt in de zeventiende eeuw, wordt de gelijknamige hoofdpersoon neer-

Titelpagina van
*Het leven van
Maurits Lijnslager*
(1808) van
Adriaan Loosjes.

gezet als het prototype van de ideale Nederlander.¹² Maurits belichaamt alle eigenschappen die typisch Nederlands worden geacht: hij is deugdzaam, godvruchtig, verdraagzaam, dapper, vaderlandslievend en huiselijk. Met name die laatste kwaliteit wordt breed uitgemeten. Bijna een derde van de roman is gewijd aan zijn huwelijksleven met de eenvoudige Maria van Vliet. Maria ontpopt zich tot een modelhuisvrouw: ze is zorgzaam, netjes, vlijtig en spaarzaam. Zij stuurt het huishouden aan, terwijl Maurits zijn reputatie als koopman opbouwt en het land verdedigt wanneer hij daartoe geroepen wordt. Hoogtepunt van de gelukkige verbintenis tussen

Maurits en Maria vormen de zes kinderen die ze samen krijgen. Elke nieuwe geboorte is een bron van geluk: 'Hun huisgezin was het middelpunt van hun genoegen, en ieder kind beschouwde zij als een' nieuwen straal, die de zon van hun huiselijk geluk met grooter glans deed schitteren.'¹³

Recensenten waardeerden vooral het nationale karakter van de roman. Volgens een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ging het om een roman van 'uitstekende waarde', omdat deze 'gevoeld uit eene Vaderlandsche pen en een Vaderlandsch hart, opzettelijk voor ons Vaderland is ingerigt, en in 't bijzonder het echte oude Hollandsche karakter en de oude Hollandsche deugd uitmuntend doet uitkomen, den Lezer daarvoor geheel en al inneemt, en krachtig tot navolging aanzet'. Ook de beschrijving van het huiselijk geluk van de Lijnslayers kon zijn goedkeuring wegdragen: 'Wij voor ons zien het gaarne, dat het aankomend geslacht zich het huwelijk en het huisselijk geluk voorstelle als het meest wezenlijke der aardse genoemens en vreugd; dat het zich hetzelfde voorstelle als doel; dat onze jongelingen en jonge dochters zich daartoe voorbereiden en vormen.'¹⁴ Maurits en Maria leverden dus het model van het ideale gezin. De achterliggende idee was dat navolging hiervan Nederland weer tot de bloeiende, welvarende staat zou kunnen maken die het ooit in de zeventiende eeuw geweest was.

Het boek was zo door en door vaderlands dat het geen toeval is dat een herdruk van de roman ten tijde van de Franse inlijving verboden werd.¹⁵ Met al die nadruk op de Nederlandse eigenheid van de personages zou het werk immers heel goed als uiting van verzet tegen het Franse bewind gelezen kunnen worden. Bovendien werd in verschillende passages de aloude vrijheidszin van de Nederlanders geroemd. Al in de tweede zin van de roman werd bijvoorbeeld benadrukt dat de vader van Maurits veel belang stelde in 'de onafhankelijkheid van zijn Vaderland'. Loosjes schreef een protestvers over het publicatieverbod en drukte het af in de tweede druk van *Het leven van Maurits Lijnslager*, die onmiddellijk na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1814 verscheen:

Geheel verpletterd door de Fransche Dwinglandij,
Die zelfs den kleinsten zucht van 't Hollandsch hart smoren,
Wordt MAURITS herdruk door 't geweld ontzegd aan mij:
Zoover ging Vrijheid op Bataafschen grond verloren.
Maar dat eens 't Fransch geweld van Hollands erf verdwijn',
Dan zal geen herdruk meer van MAURITS noodig zijn;
Van den uitheemschen smaak tot in den grond genezen
Zal elk zijn levend beeld, zal elk een MAURITS wezen.¹⁶

Kortom: in elke Nederlander ging een Maurits Lijnslager schuil. De ware, vaderlandse identiteit die hij belichaamde, zou opnieuw tot volle wasdom komen wanneer de Fransen definitief verdreven waren, aldus Loosjes.

Laat uw tanden zien!

Terug nu naar Tollens. Zijn lofzang op een babytand past naadloos in de hierboven beschreven hang naar huiselijk geluk. Maar er is meer. Als we ons nu eens fixeren op het jaartal waarin Tollens zijn tandengedicht schreef, namelijk 1812, dan openen zich nieuwe interpretatiewegen. Dan zien we dat ook Tollens huiselijkheid en heldenmoed als een gouden verzetscombinatie presenteert.

Tollens' gedicht is een vrije navolging van een negenregelig vers van de Duitse dichter Matthias Claudius (1740-1815). Dit gedicht draagt als titel 'Motetto, als der erste Zahn durch war' en luidt als volgt:

Victoria! Victoria!
Der kleine weiße Zahn ist da.
Du Mutter! komm, und groß und klein
Im Hause! Kommt, und kuckt hinein,
Und seht den hellen weißen Schein.

Der Zahn soll Alexander heißen.
Du liebes Kind! Gott halt ihn dir gesund,
Und geb Dir Zähne mehr in Deinen kleinen Mund,
Und immer was dafür zu beißen!¹⁷

Wanneer we Tollens' bewerking met het origineel vergelijken, dan valt in de eerste plaats het lengteverschil op. Tegenover de negen regels van Claudius plaatst Tollens zes strofen van zes regels. In de tweede plaats is de toonzetting geheel anders bij Tollens: de Nederlandse verzen klinken heel wat strijdvaardiger. Zo valt direct de oorlogs-metaforiek van Tollens in de eerste strofe op, terwijl die in het origineel ontbreekt:

Triomf, triomf! hef aan, mijn luit,
Want moeder zegt: de tand is uit!
Laat dreunen nu de wanden!
Eerst gaf Gods gunst het lieve wicht,
Den adem en het levenslicht;
Nu geeft zij 't wichtje tanden.

'Laat dreunen nu de wanden' klinkt bepaald niet stil en vredig, maar eerder bombastisch of zelfs oorlogszuchtig. 'Dreunen' betekent volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* niet alleen 'door een bepaald voorwerp in beweging laten brengen' maar dit werkwoord wordt ook toegepast bij het afvuren van schoten. Zo lezen we respectievelijk bij Tollens en Beets: 'Stil wat dreunt daar door de hagen? 't Is een schot' en 'Op eens, daar dreunden twee schoten'.¹⁸ Wanneer we verder lezen, valt op dat er veel gewicht wordt gehecht aan de reinheid van het gebit en dat er een figuurlijk verband bestaat met de zuiverheid van het geweten:

Triomf, triomf! God dank er voor,
Want moeder zegt de tand is door!
Nu lof en lied verheven!
Geluk nu, kind met spel en zang!
Besteê het wel, bewaar het lang,
Wat u Gods gunst wil geven.

Bewaar het lang, besteê het wel:
Een goed gebruik is Gods bevel:

Laat u dat voorschrift leiden;
Hou, u ten nut en hem ten dank,
De tandjes wit en 't zieltje blank;
Zoo knagen geen van beiden.

Zolang de tandjes wit blijven en het zieltje zuiver, knaagt het geweten niet. De witheid van de tanden werd destijds beschouwd als een graadmeter voor de beschaafdheid van een persoon: sterke, witte tanden werden gezien als een teken van beschaving, terwijl lelijke, zwarte tanden geassocieerd werden met verdorvenheid en verval.¹⁹ In de volgende twee strofen wordt, in het verlengde hiervan, een scherpe tegenstelling gecreëerd tussen het zuivere, onschuldige versus het verdorvene, kwade:

Groei op, groei op! word groot en goed;
Win treflijk aan in kracht en moed
Om lot en leed te tergen;
En, wie u 't eerloos hoofd moog biên,
Laat, jongen, laat uw tanden zien,
Waar eer en pligt het vergen.

Groei op, word braaf, bekroon mijn doel:
Laat vroeg uw ziel van diep gevoel
Voor regt en waarheid branden!
Belach der boozen wrok en wraak,
en neem altoos der braven zaak
Manmoedig op uw tanden.

Van de opgroeiende jongeling wordt dus verwacht dat hij 'groot en goed' wordt en dat hij aan 'kracht en moed' wint om 'lot en leed te tergen'. Welk lot en welk leed worden hier eigenlijk bedoeld? Doelt de dichter op de algemene tegenslagen des levens of verwijst hij wellicht naar het eigentijdse leed, namelijk de onderdrukking door de Fransen? Dit laatste wordt waarschijnlijker wanneer we het vervolg erbij betrekken: 'En, wie u 't eerloos hoofd moog biên, / Laat,

jongen, laat uw tanden zien, / Waar eer en plicht het vergen'. Ofwel: wanneer iemand zich tegenover de jongeling gewetenloos teweer stelt, dan mag de jongen zijn tanden laten zien, omdat zowel het eergevoel als de plicht hem daartoe noopt.

Met deze regels zijn we ver afgeraakt van het aandoenlijke, huiselijke babytandgeluk. Want intussen is er sprake van een krachtige jongeman, die terug mag bijten wanneer hem onrecht wordt aangedaan. Hij dient zich daarbij te laten leiden door een 'diep gevoel / Voor regt en waarheid' en hij mag 'der boozen wrok en wraak' bespotten. Sterker nog, hij mag de goede zaak met hand en tand verdedigen: 'En neem altoos der braven zaak / Manmoedig op uw tanden'. We zitten nu midden in een oorlogstaferel, want 'iemand op de tanden nemen' betekent letterlijk 'iemand aanvallen'. En deze uitdrukking heeft weer de grondslag gelegd voor een uitdrukking als 'tot de tanden toe gewapend'.²⁰

In de laatste strofe neemt Tollens weer het Duitse origineel als basis voor zijn tekst en lijkt het allemaal weer wat vrediger te worden:

Groei op, word vroom, word rijk in deugd!
Laat nooit mijn oog, dat weent van vreugd,
Om u van weemoed krijten;
En geve u God, tot aan den dood,
Een eerlijk stukje daaglijksch brood,
Waarop uw tandjes bijten!

Alhoewel, vrediger? De dichter spreekt de wens uit dat hij nooit van droefheid om zijn zoon zal hoeven wenen. Is dit niet opnieuw een krachtig appèl aan zijn zoon om het rechte pad, de juiste zedelijke maatstaven te hanteren? En dus om zich dapper te weer te stellen tegen vijandelijke mogendheden? En de beloning die God ertegenover stelt, het dagelijks bijten van die tandjes op een *eerlijk* stukje brood, klinkt dat niet erg vastberaden? De associatie met de uitdrukking 'op de tanden bijten' (zijn uiterste best doen, vastberadenheid tonen) is snel gelegd.

Besluit

Tollens had zijn immense populariteit als dichter vooral te danken aan de alleedaagse, huiselijke gezinstafereelen die hij beschreef. Hij drukte daarmee de nationale volksaard treffend uit en gaf het Nederlandse volk, met name in tijden van verdrukking, zijn gevoel van trots en eigenwaarde weer terug.²¹ Daarnaast oogste hij veel waardering met zijn gedichten over de vaderlandse geschiedenis en als verzetspoëet. Tijdens de Franse inlijving schreef hij onder meer 'romancen' over Kenau Hasselaar (1811), Herman de Ruiters (1812) en de rol van prins Maurits in de list met het Turfschip van Breda (1813). Hun dapperheid, moed en doorzettingsvermogen werden het publiek als een spiegel voorgehouden. Ook voer hij in een lange, eloquente dichtbrief aan Loots uit 1812 omstandig uit tegen de invloed van de Fransen op literair gebied – de snierende verwijzingen naar de eigentijdse Franse overheersing konden nauwelijks gemist worden.²²

Tegen die achtergrond moeten we Tollens' ogenschijnlijk zoetsappige babytandtaferel wellicht anders beoordelen dan Huygens en Komrij doen. Want bezingt Tollens anno 1812 werkelijk een vredig en genoeglijk huiselijk tafereeltje? De bombastische oorlogsmetaforiek – het gedicht heeft wel iets weg van een oorlogsmars – doet anders vermoeden. Veeleer hebben we hier te maken met een vurig pleidooi voor vaderlandsliefde, waarin de ziel voor 'regt en waarheid' brandt. Wie zich tegenover gewetenloze aanvallers geplaatst ziet, dient zijn tanden te laten zien!

De euforie bij het doorkomen van de eerste tand lijkt buitensporig groot, maar is bij nader inzien wel te begrijpen. Want met het doorkomen van de eerste tand is ook een nieuwe verzetsheld geboren.

- In: *De Gids* 1 (1837), 102-104. Zie hierover ook Reeser 1992.
- 11 Zie noot 2 voor een overzicht van de tot nu toe verschenen literatuur.
- 12 Over de contemporaine literaire discussie zijn we dankzij het proefschrift van Aerts over *De Gids* uitstekend ingelicht. Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam 1997. Ook Oosterholt geeft in zijn proefschrift een voorschot op onderzoek naar de periode 1840-1880. Jan Oosterholt, *De ware dichter: de vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Amsterdam 1998, 183-194.
- 13 Voor een overzicht van het gebruik van de term 'romantisch' in tijdschriften tussen 1830 en 1840 zie: W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. Assen 1973, 311-362.
- 14 T., 'Gedichten van F.H. Greb'. In: *De Gids* 2 (1838), 111. Een Lazaret was een veldhospitaal.
- 15 Joris van Eijnatten, *Hogere sferen: de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Hilversum 1998, 249-250.
- 16 Anoniem, 'Affodillen van Mr W. Bilderdijk'. In: *Algemeene konst- en letterbode* (1816), deel 1, 23-26 en 40-44 en Anoniem. 'De dieren, dichtstuk door Mr. Willem Bilderdijk'. In: *Vaderlandse Letteroefeningen* (1817), deel 1, 558-564. Voor een overzicht van de waardering van Bilderdijk zie: Beyke Maas, *Het verkeerd begrepen Vaderland. Jacob van Lenneps vroege literaire werk (1821-1829) in de context van het cultureel nationalisme en Bilderdijks aanval op de tijdgeest*. Amsterdam 2004. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA, 16-18.
- 17 Krol 1997, 206.
- 18 Krol 1997, 305; Aerts 1997, 115.
- 19 Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Nijmegen 2004, 101-110.
- 20 Winkler Prins 1883, XII.
- 21 Aerts 1997, 31.
- 22 Zie hierover Reeser 1992.
- 23 Winkler Prins 1883, II-III.
- 24 Aerts 1997, 105.
- 25 Winkler Prins 1883, II-III.
- 26 Winkler Prins 1883, II.
- 27 Anoniem, 'Gedichten en Rijmen, van J.J.A. Goeverneur'. In: *De Gids* 1 (1837), 512.
- 28 Ten Kate, 'Geniale gedachtenvonden over Rijn en Maat. Door een gelauwerd poëet'. In: *Braga* 1 (1843), 17.
- 29 Otto Hoffham, *Proeve eener theorie der Nederduitsche poëzy* (red. F. Bulhof). S.l., 137.
<http://www.dbnl.org/tekst/hoff002fbulo1-01/index.htm>
- 30 R** [S.F.J. Rau?], 'Inleiding'. In: *De Poëtische Spectator* 1 (1784), 6.
- 31 Idem, 6-7.
- 32 Ten Kate, 'Geniale gedachtenvonden over Rijn en Maat. Door een gelauwerd poëet'. In: *Braga* 1 (1843), 17.
- 33 'k Zit in 't peinzend schemeruur / Hier zoo knuttrig bij het vuur'. Winkler Prins en Ten Kate, 'Fragment uit een berijmd Verhaal naar den laatsten smaak'. In: *Braga* 1 (1843), 29.
- 34 Winkler Prins en Ten Kate, 'Fragment uit een berijmd Verhaal naar den laatsten smaak'. In: *Braga* 1 (1843), 29.
- 35 Idem, 29.
- 36 Ten Kate, 'De dichter. Ode'. In: *Braga* 1 (1843), 45.
- 37 S.J. van den Bergh, 't Boek van den Roskam. Derde onderhoud'. In: *Braga* 1 (1843), 18-19.
- 38 Winkler Prins en Ten Kate, 'Fragment uit een berijmd Verhaal naar den laatsten smaak'. In: *Braga* 1 (1843), 29.
- 39 Ten Kate, 'Aan de zee'. In: *Braga* 1 (1843), 49.
- 40 Anoniem, 'Chant du Crépuscule Van Victor Hugo'. In: *Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* 4 (1836), 116.
- 41 De meeste doopsgezinden waren pacifist. Winkler Prins streed als voorzitter van het anti-Dienstvervangingsverbond tegen de dienstplicht. Van der Mark 1988, 67-70.
- 42 Hierop wijst ook Jongejan 1933, 386-388, 570 en 577.
- 43 Winkler Prins, 'Sentimenteele poëzij'. In: *Braga* 1 (1843), 60.
- 44 Rob van de Schoor, 'Kb 75 c 52: Een collectie brieven aan S.J. van den Bergh. Een bijdrage aan de geschiedenis van de Nederlandse poëzie 1835-1865'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (2004), 76.
- 45 'Lied'. In: *Braga* 1 (1843), 76.
- 46 Winkler Prins, 'Mijmering'. In: *Braga* 1 (1843), 4.
- LOTTE JENSEN
- 1 H. Tollens, 'Op den eersten tand van mijn jongstgeborene zoontje'. In: *Gedichten*. Rotterdam 1822, dl.2, 91-92.
- 2 G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/s-Gravenhage 1972, 46.
- 3 Gerrit Komrij, 'Trouw moet blijcken'. In: *nrc Handelsblad* (9 april 1998), 32.
- 4 Ellen Krol (samenstelling), *Huiselijke poëzie*. Amsterdam 1999, 174.
- 5 Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Nijmegen 2004, 77.
- 6 Een overzicht van het denken over het vaderland in de letterkunde is te vinden in Van den Berg 1999.
- 7 Krol 1999, 164.
- 8 P.J. Buijnsters, "'De kleine republiek': het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 24 (1992), 87-103; Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997, 45-46.
- 9 N.C.F. van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813'. In: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, 304.
- 10 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Met medewerking van Eveline Koolhaas-Grosfeld. Den Haag 2001, 470-471.
- 11 A. Loosjes, *De laatste zeetogt van den admiraal de Ruiter*. Haarlem 1812, dl. 1, 39.
- 12 Voor een uitvoerige analyse van deze roman in relatie tot de nationale volksaard en de tijdsomstandigheden: Lotte Jensen, 'Maurits en Maria Lijnslager: het ideale echtpaar uit de negentiende eeuw'. In: *Armada* 13 (2007) nr. 47, 15-19 en Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2008, 177-192.
- 13 A. Loosjes, *Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de 17^e eeuw*. Amsterdam 1814. Tweede druk, dl. 3, 201.
- 14 *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*. Amsterdam 1808, 650-651.
- 15 A.C. Kruseman, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814*. Amsterdam 1889, 159-161.
- 16 A. Loosjes, *Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de 17^e eeuw*. Amsterdam 1814. Tweede druk, dl.1, VIII.
- 17 Matthius Claudius, *Sämtliche Werke*. München 1968. Over Claudius' invloed in Nederland: E.G. Courrech Staal, 'Matthias Claudius in Nederland'. In: *De Nieuwe Taalgids* 11 (1917), 41-50, 77-94. Over Claudius' invloed op Tollens, zie ook Huygens 1972, 218-220.

- 18 Zie het lemma 'dreunen' in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (wnt.inl.nl), variant A 1a.
 19 Zie het lemma 'tand' in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (wnt.inl.nl), variant 1e.
 20 Zie het lemma 'tand' in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (wnt.inl.nl), variant 1k.
 21 P.B.M. Blaas, 'Tollens en de vaderlandse herinnering'. In: P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*. Hilversum 2000, 47.
 22 Lotte Jensen, 'Een poëtische dichtbrief van Hendrik Tollens'. In: *Armada* 12 (2006) nr. 43, 47-51.

GOFFE JENSMA

- 1 Heymans was tot 1842 als notaris en gemeentesecretaris werkzaam op Ameland en daarna in dezelfde functies in Ferwerderadeel. Het gedichtje is gepubliceerd in 1846, maar is geda-teerd op '1841' en stamt dus uit zijn Amelandertijd.
 2 Zijn oeuvre bestaat uit: J.H. Heymans [Heijmans], 'De Reddingboot'. In: *Friesche Volksalmanak* (1840), 66-71; 'Bij den grafheuvel van aangespoelde schipbreukelingen'. In: *Ibidem* (1841), 109-111; 'Zeemansspreekje (dialoog in het Amelands)'. In: *Ibidem* (1842), 117-123; 'Risj-Gelfske'. In: *Ibidem* (1842), 173; 'Gedachten bij het vinden van eenen Bijbel op het Zeestrand'. In: *Ibidem* (1846), 168; 'Eene schipbreuk'. In: *Ibidem* (1852), 114; 'Da Slepers'. In: *Iduna* (1855), 150; 'De grafkelder der familie van Camminghe te Ballum op Ameland'. In: *Nieuwe Friesche Volksalmanak* (1856), 99-101; 'Statuten, ordonnantiën en Costumen van Ameland'. In: *Ibidem* (1856), 102-108.
 3 Ik sluit hier aan bij de kritiek die op

de secularisatiethese bestaat, zie: Steve Bruce (red.), *Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*. Oxford 1992. In Nederland is deze kritiek het best verwoord door Peter van Rooden, *Religieuze regimes over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam 1996, 10-13 en Idem. 'Oral History en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom'. In: *BMGN* 119 (2004), 524-551; 524-530.
 4 Er is zo veel van deze poëzie, en die dringt door tot in zulke verre uithoeken van het tekstuele corpus van de negentiende en de vroege twintigste eeuw, dat hier aan een inventarisatie niet valt te denken. Ik heb mij voor dit artikel dus beperkt tot het doorwerken van een aantal Friese, overigens grotendeels Nederlandstalige tijdschriften en tot een aantal queries in de DBNL ('Moederliefde', 'moederlijden', 'moederverdriet', 'moedergeluk').
 5 Voor Nederland is Van Rooden 1996 het beste boek over deze omslag. Het inzicht in dit proces van verinnerlijking is gestimuleerd en geaccentueerd door Charles Taylors bekende *Sources of the Self* uit 1989.
 6 Callum Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding secularization, 1800-2000*. Londen/New York 2001. Oudere literatuur is Barbara Welter, 'The Feminization of American Religion: 1800-1860'. In: *Clio's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women*. Ed. Mary S. Hartman and Lois Banner. New York 1974, 137-157 en Darrel M. Robertson, 'The Feminization of American Religion: An Examination of Recent Interpretations of Women and Religion in Victorian America'. In: *Christian Scholars' Review* 8-3 (1978), 238-246.
 7 Jan Lewis, 'Mother's love: The Construction of an Emotion in

- Nineteenth-Century America'. In: Andrew E. Barnes en Peter N. Stearns (red.), *Social History and Issues in Human Consciousness*. New York-Londen 1989, 209-229.
 8 Lewis 1989, 214.
 9 Lewis 1989, 223.
 10 Lewis 1989, 217.
 11 Lewis 1989, 211.
 12 Lewis 1989, 222.
 13 Lewis 1989, 223.
 14 Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002, 248.
 15 Over het modernisme recent M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang: De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Hilversum 2007. Belangrijkste verdere literatuur: K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland: Hare voorbereiding en eerste periode*. Groningen 1914; J. Herderschêe, *De Modern-Godsdienstige Richting in Nederland*. Amsterdam 1904; G.J. Hoenderdaal, 'Het modernisme te Leiden'. In: W. Otterspeer, *Een universiteit herleeft: Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden 1984, 10-25.
 16 Een goed voorbeeld van modernistisch denken over de rol van de vrouw inzake religie biedt Lina Schneider, *De taak der vrouw tegenover de macht van twijfel en ongelooft*. Rotterdam 1867.
 17 François HaverSchmidt, 'Op den gedenktag der kerkhervorming'. In: Idem, *Zeven Preeken*. z.p. z.j., 10.
 18 HaverSchmidt, z.j., 11.
 19 HaverSchmidt, z.j., 12.
 20 Goffe Jensma, *De gemaskerde god: François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek*. Zutphen 2004.
 21 François HaverSchmidt, 'Mijn broertje'. In: Idem, *Familie en kennis*. Ed. Marita Mathijssen. Amsterdam 1994, 91-114.

- 22 HaverSchmidt 1994, 112-113.
 23 HaverSchmidt 1994, 113.
 24 Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom'. In: *BMGN* 119 (2004), 524-551, 30.
 25 Het verhaal werd voor het eerst gepubliceerd in een stichtelijke almanak; Dik Zweekhorst, 'Primaire bibliografie F. HaverSchmidt'. In: *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 1, 77-86; 81.

ATTE JONGSTRA

- 1 Dit is een doorverwijspoot. Kan het nog gekker? Dat kan. Zie Thomas Vaessens *De revanche van Henry II Fix. Proza, poëzie, autoriteit en engagement*. Nijmegen 2009. Vaessens vraagt zich af of Henry II Fix het juiste wapen vond tegen relativisme en romantische ironie. Aan de hand van het erwtenworstconcept, duikertoestelontwerp, Fix' proactieve toenaderingspogingen naar koning Willem I toe, zijn ideeën in verband met koplaars en de regenworm, laat hoogleraar Vaessens zien dat Fix dit wapen inderdaad in handen had. En hij gebruikte het óók! Fix stond midden in de wereld van zijn dagen, kritisch, betrokken. Engagement! In zijn strijd tegen de esthetische opvattingen van de door hem geminachte Rhijnvis Feith verklaarde Fix zich herhaaldelijk een voorstander van de smaak van het volk. Dat maakte hem tot een van de grootste literatoren uit de negentiende eeuw. In de inleiding van zijn gravende Fix-studie roept Thomas Vaessens (1974) Henry II Fix (1774-1844) dan ook uit tot godfather van zijn leerstoel. Begrijpelijk.
 2 Fix heeft hier kennelijk geen gebruik willen maken van voor de hand liggende alternatieven als *lucullisch* of *somptueus*.
 3 De gegevens in verband met tijd en